
ԵՐԳԻՉ ԳՆԴԱՊԵՏ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ- ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԱՆՆԱ ԱՍՍՏՐՅԱՆ

«Փորձանքներ շատ եմ տեսել, հազար-հազար անգամ
գրկախառնվել եմ մահվան հետ ու դեն հրել նրան
ապրելու վճռականությամբ»¹:
ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը խեղեց միլիոնավոր մարդկանց կյանքն ու ճակատագիրը: Դժվար է ասել, թե ինչպես կդասավորվեր հայ անվանի երգիչ, ռազմական գործիչ, գրող և թարգմանիչ Վահան Տեր-Առաքելյանի (1883–1941) ստեղծագործական կյանքը, եթե չպայթեր այդ մեծ ու անհայտ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմը²:

Ինչպես գիտենք, Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն՝ 1828–1829-ին Պարսկաստանից Անդրկովկաս ներգաղթեց շուրջ 45 հազար հայ: Նրանց թվում «Վայոց ձոր է ներգաղթում որբ Առաքել Տեր-Աստվածատրյանը և իր քրոջ հետ բնակություն հաստատում նոր հիմնադրվող Մալիշկա գյուղում: Մի քանի տարի անց մահանում է գյուղի Տեր Սարգիս անունով քահանան: Նրա մահվանից հետո քահանա է ձեռնադրվում հոգևորականների շառավիղ Առաքել Տեր-Աստվածատրյանը, և Վայոց ձորի Մալիշկա գյուղում սկզբնավորվում է Տեր-Առաքելյան տոհմը»³:

Վահան Տեր-Առաքելյանը՝ Տեր Խաչատուրի երրորդ որդին, ծնվել է 1883 թ. օգոստոսի 24-ին Դարալագյազ (այժմ՝ Վայոց Ձորի) Մալիշկա գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է հոր մոտ, գյուղի դպրոցում: Դեռ պատանի՝ նա Մալիշկայում ճանաչված էր որպես երգիչ: Տեսնելով որդու արտակարգ ընդունակություններն ու ուսման անհագ

¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 49:

² Վ. Տեր-Առաքելյանի մասին տե՛ս ԳԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ: Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու, կազմ. Խաչիկ Մաֆայան), Երևան, 1998: Մ. Աղ ա ջ ա ն յ ա ն. Վահան Տեր-Առաքելյան, Նշանավոր ձեմարանականներ, պրակ Բ, Էջմիածին, 2009, էջ 119–125:

³ Ա. Առ ա ք է լ յ ա ն. Վահան Տեր-Առաքելյան (ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ).– Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 182:

ծարավը՝ հայրը որոշում է նրան ուղարկել Գևորգյան ճեմարան: Հմայիչ և գերող ձայնով, երաժշտական նուրբ լսողությամբ աչքի ընկնող տասներեքամյա պատանին հոր ուղեկցությամբ 1896-ին գալիս է Էջմիածին և ընդունվում Գևորգյան ճեմարան, որն ավարտում է 1905-ին՝ 22 տարեկանում⁴:

Ճեմարանում ուսումնառության ընթացքում Կոմիտասը ջերմ հոգատարություն է ցուցաբերում և առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնում «սև աչք ու ունքով, գանգրահեր, բարձրահասակ, թխադեմ, գեղեցկատես և շնորհաշատ պատանու վրա՝ նրան հաղորդակից դարձնելով երգի ու երաժշտության դժվարին արվեստին՝ բացահայտելով դրա յուրահատուկ հմայքն ու ծանոթացնելով նրան կատարողական արվեստին, երաժշտական գիտության նրբություններին, նրա մեթոդներին, եղանակներին և այլն»⁵: Վահանի ճեմարանական դասընկեր Մելքոն Քրիշչյանը հետագայում կհիշի. «Վահանը սիրելի էր ոչ միայն իր համակրելի արտաքինով և շենշող խառնվածքով, այլև մանավանդ իր արտակարգ զիլ, հնչեղ «հերոսական» թենոր (tenor heroic) ձայնով: Ան փայլ էր ոչ միայն ճեմարանի հանդեսներուն և Մայր Տաճարի հանդիսավոր ժամերգութեանց, այլև պարծանքը երգչախումբին»⁶:

Երգեցողության մեջ Վահանը մրցակից չունեւր, ինչի շնորհիվ էլ շուտով դառնում է Կոմիտասի ամենասիրելի սանը: «...Կոմիտասի հետ կապված իմ հիշողությունները մեկը մյուսից ավելի վառ ու գունեղ են, որովհետև Էջմիածնի գորշ իրականության մեջ նա այնպիսի պայծառ մի դեմք էր, որի ցայտուն գծերը երբեք աղոտացնել չի կարող ժամանակը»⁷, – կիսոստովանի Վ. Տեր-Առաքելյանը:

1905 թ. ապրիլի 3-ին Թիֆլիսի արտիստական ընկերության դահլիճում տեղի է ունենում Կոմիտասի ստեղծագործություններին նվիրված համերգ, որի ընթացքում ելույթ է ունենում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի սաներից կազմված երգեցիկ խումբը՝ Կոմիտասի ղեկավարությամբ: Մեներգիչն էր Վ. Տեր-Առաքելյանը⁸: Այս բախտորոշ համերգը նոր, առանձին փայլ է տալիս Հայաստանում լավագույն տենորի համբավ ունեցող Վահանին: Թերթերում դրվատանքի խոսքեր են

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Մ. Քրիշչյան. Խորտակուած քնար. Անմար կանթեղ.– Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2009, էջ 93:

⁷ Գ. Հարությունյան. Վահան Տեր-Առաքելյան.– Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 159:

⁸ Ռ. Մազմանյան. Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901–1910 թթ., Երևան, 2006, էջ 99:

գրվում նրա մասին. «Երաժշտասեր հասարակայնության շրջանում ամենուր խոսակցության թեման Տեր-Առաքելյանն էր, նրա շողշողուն տաղանդը»⁹: Համերգից հետո Հովհ. Թումանյանը, ձեռքը դնելով Վահանի ուսին, ասում է. «Հրաշալի է քո ձայնը, տղաս, հրաշալի, կոմիտասյան հայ երգը արժանի կատարող ունի»¹⁰: Հետագայում մեծ բանաստեղծի հետ թիֆլիսյան հանդիպումների արձագանքն ենք տեսնում «Իմ ծանոթությունը Հովհաննես Թումանյանի հետ» հուշերում, որը գրել է 1936 թվականի մարտի 3-ին¹¹: Իսկ մինչ այդ՝ 1919-ի փետրվարի 20-ին, գրել է «Մեր Հովհաննես Թումանյանին» հոդվածը¹²:

Ի դեպ, Վահանը ոչ միայն Կոմիտասի ղեկավարած երգչախմբի մեներգիչն էր, այլև նրա բազմաթիվ երգերի առաջին կատարողը. «Երբ Կոմիտասն ավարտում էր որևէ երգի վերջնական մշակումը, առաջին կատարման իրավունքը վերապահում էր Վահանին: Վերջինս մի տեսակ վերջնական սրբագրողի և փորձարկողի դեր էր կատարում, քանզի Վահանի կատարումներն այքրի էին ընկնում ոճական մաքրությամբ և հարազատությամբ»¹³:

Կոմիտասի և Վահանի բարեկամության արձագանքը հետագայում դարձան իր սիրելի ուսուցչի մասին նրա հուշերը՝ «Անհիշաչար մարդը» (1930), «Կոմիտասի ժառանգությունը» (1934) և «Վճռական ճակատամարտը» (1936): Երբ 1935-ին հայտնի դարձավ Կոմիտասի մահվան գույժը, բազմաթիվ տեղերում սգո երեկոներ կազմակերպվեցին: «Նման մի երեկո է տեղի ունենում նաև Թբիլիսիի կոնսերվատորիայի մեծ դահլիճում, ուր հակիրճ խոսք է ասում Վ. Տեր-Առաքելյանը: Վերջում կոմիտասյան երգերի կատարումներով հանդես է գալիս Հայկանուշ Դանիելյանը: Որքան էլ հանդիսատեսները խնդրում են, Վահանը թեև բեմ է դուրս գալիս, սակայն մեծ վշտի ճնշման տակ մի տուն անգամ երգել չի կարողանում: Մտիպված բեմից հնչեցնում են Կոմիտասի և Վահանի զուգերգերի ձայնագրությունները, որոնք խորապես հուզում են ունկնդիրներին: Դրանից հետո մի խումբ երիտասարդներ ուսամբարձ Վահանին բեմ են բերում, սակայն նա խնդրում է, որ ներեն իրեն, նման հոգեպես հուզված վիճակում ինքը երգել չի կարող»¹⁴:

⁹ Գ. Հ ա ղ ո ղ յ ո լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 158:

¹⁰ Ա. Առաքելյան. նշվ. աշխ., էջ 184:

¹¹ ԳԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 14, Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 100-107:

¹² ԳԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, թիվ 3, Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 97-100:

¹³ Խ. Ս ա ֆ ա ղ յ ա ն. Կոմիտասի սիրելի սանը. - Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 6:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 14:

Իսկ մինչ այդ ... 1908 թ. հունվարի 3-ին Կոմիտասը և Վ. Տեր-Առաքելյանը, համերգներ տալու և հայկական երաժշտության մասին դասախոսություններ կարդալու նպատակով, Վաղարշապատից մեկնում են Իգդիր: Հունվարի 4-ին Իգդիրի դպրոցի դահլիճում տեղի է ունենում Կոմիտասի դասախոսությունը հայկական ժողովրդական ու եկեղեցական երաժշտության մասին, որին մասնակցում է երգիչ Վ. Տեր-Առաքելյանը: Վերջինս որպես մեներգիչ մասնակցում է Կոմիտասի դեկավարությամբ երգեցիկ խմբի բոլոր համերգներին. Վաղարշապատում՝ 1908 թ. փետրվարի 20-ին, Երևանի ակումբի (կլուբի) թատրոնում՝ 1908 թ. փետրվարի 22-ին, Բաքվի ժողովարանի դահլիճում՝ 1908 թ. ապրիլի 1-ին և 4-ին և այլն¹⁵: Երգչի ամենասիրելի ստեղծագործությունն ու կատարողական արվեստի գագաթն էր «Անտունին»: Ի դեպ, տարիներ անց իր գրախոսականները Վ. Տեր-Առաքելյանը ստորագրելու էր Անտունի, Վտարունի կեղծանուններով:

Ճեմարանն ավարտելուց հետո Վ. Տեր-Առաքելյանը մեկ տարի դասավանդում է հարազատ կրթօջախում: Ընտրելով երգչի ուղին՝ Կոմիտասի խորհրդով 1909-ին տաղանդավոր տենորն ընդունվում է Պետերբուրգի կոնսերվատորիա՝ միաժամանակ երգելով Մարիինյան թատրոնում և Պետերբուրգի հայկական եկեղեցու երգչախմբում:

Առաջին աշխարհամարտը, սակայն, կտրուկ փոխում է Վ. Տեր-Առաքելյանի ճակատագիրը, իսկ հայ բեմը զրկվում իր ապագա հոչակավոր տենորից: Կոնսերվատորիան չավարտած՝ 1914 թ. օգոստոսի 3-ին Վ. Տեր-Առաքելյանը զորակոչվում է և զինվորական ծառայության անցնում Բելոստոկյան 50-րդ հետևակային գնդում՝ որպես 7-րդ վաշտի կրտսեր սպա: 1914 թ. նոյեմբերի 15-ից դեկտեմբերի 29-ը, ժամանակավորապես, նա 7-րդ վաշտի հրամանատարն էր, իսկ դեկտեմբերի 29-ից 1915 թ. փետրվարի 16-ը՝ 7-րդ վաշտի օրինական հրամանատարը: «Այստեղ՝ Գալիցիայում ու Կարպատներում, Բելոստոկյան 50-րդ գնդում ցուցաբերած բազմաթիվ սխրագործությունների համար նա պարգևատրվել է ցարական Ռուսաստանի այն ժամանակվա բոլոր շքանշաններով»¹⁶:

1914 թ. նոյեմբերի 28-ին Կոբիլյե գյուղի մոտ հրետանային արկի պայթյունից ստանում է կոնտուզիա և կոտորակառումբից՝ աջ ականջի վիրավորում:

1914 թ. դեկտեմբերի 15-ին պարգևատրվում է սբ. Աննայի IV աստիճանի շքանշանով՝ «Արիության համար» մակագրությամբ, իսկ 1915 թ. փետրվարի 4-ին թշնամու դեմ մարտերում աչքի ընկնելու համար պարգևատրվում սբ. Ստանիսլավի III աստիճանի՝ սրերով և վարդա-

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Մ ա գ մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 139, 141-142, 144:

¹⁶ Ա. Առաքելյան. նշվ. աշխ., էջ 185:

կապով շքանշանով:

1915 թ. փետրվարի 16-ին, Ստեյնիցա գյուղի մոտ՝ 816 բարձունքի վրա, հրազենային գնդակով ստանում է միջմկանային վնասվածք ձախ ոտքի ազդրի միջին շրջանում:

Թշնամու դեմ մարտնչելիս աչքի ընկնելու համար «անվախ ու վեհանձն ասպետը» 1915 թ. ապրիլի 18-ին պարզևատրվում է Գեորգիկյան գեներով՝ 1914 թ. նոյեմբերի 28-ին Կրասնովո գյուղի մոտ, տեղանքի արտակարգ բարդ պայմաններում թշնամու դիրքերը գրոհելիս, վաշտի գլուխն անցած, սվիններով թշնամուն խրամատներից դուրս շարտելու համար: Վիրավոր վիճակում մնալով շարքում՝ գերի է վերցնում 1 սպայի և 249 ցածրաստիճան զինվորականների¹⁷:

1915 թ. ապրիլի 19-ին Վ. Տեր-Առաքելյանը պարզևատրվում է սբ. Գեորգիի IV աստիճանի շքանշանով՝ 1915 թ. հունվարի 24-ի լույս 25-ի գիշերային մարտի ժամանակ՝ Ստեյնիցա գյուղի մոտ 682 ամրացված բարձունքը գրոհելիս, վաշտի գլուխն անցած, թշնամուն շրջանցելու և սրընթաց սվինամարտով նրա խրամատներին տիրանալու, երկու գործող գնդացիք առգրավելու, 3 սպա և 200 ցածրաստիճան զինվորական գերի վերցնելու համար¹⁸:

1915 թ. մայիսի 15-ին Վ. Տեր-Առաքելյանը պարզևատրվում է սբ. Աննայի III աստիճանի՝ սրերով և վարդակապով շքանշանով:

1915 թ. հունիսի 1-ին վերքերը բուժելուց հետո վերադառնում է գունդ: «Քաջ ու անվեհեր սպային առաջարկում են ծառայության անցնել կայսերական հատուկ գորագնդում, սակայն նա շնորհակալություն հայտնելով՝ հրաժարվում է և, առաջնորդվելով հայրենասիրական բուռն, անդիմադրելի ցանկությամբ, խնդրում է հրամանատարությանը իրեն փոխադրել թուրքական ռազմաճակատ. «Նրանք մեր ժողովրդի թշնամիներն են, ես կուզենայի չափվել հատկապես դրանց հետ»,– ասում է Վահանը: Նրա խնդրանքը չի մերժվում, և նույն թվականի մայիսից կոչվում է թուրքերի դեմ, կովկասյան ռազմաճակատում»¹⁹: Կոչվում է՝ «ձոցագրպանում մի նամակ պահած, նամակ, որից նա իմացել էր իր թանկագին ուսուցչի և իր ժողովրդի ահավոր ողբերգության մասին»²⁰:

1915 թ. հունիսի 2-ին Վ. Տեր-Առաքելյանը գործուղվում է Կովկասյան բանակի շտաբի հրամանատարության տակ: Հուլիսի 22-ին ներկայանում է Բաքվի 153-րդ հետևակային գունդ՝ համալրման: Գրանցվում է գնդի և I վաշտի ցուցակներում: Հուլիսի 28-ին նրան շնորհվում է

¹⁷ Արխիվային տեղեկանքներ.– Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 194:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 195:

¹⁹ Ա. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 186:

²⁰ Գ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

պողպորուչիկի կոչում: Օգոստոսի 4-ին հիվանդանում է և էվակուացվում: 1915 թ. դեկտեմբերի 7-ին՝ առողջանալուն պես, ներկայանում է գունդ:

1916 թ. հունվարի 31-ին նշանակվում է կապավորական խմբի հրամանատար, իսկ մարտի 28-ին՝ Կովկասյան բանակի թիվ 158 հրամանով, թուրքերի դեմ մարտերում աչքի ընկնելու համար պարգևատրվում սբ. Աննայի II աստիճանի՝ սրերով շքանշանով:

1916 թ. մայիսի 4-ին թուրքերի դեմ մարտերում աչքի ընկնելու համար պարգևատրվում է սբ. Ստանիսլավի II աստիճանի՝ սրերով շքանշանով: Հունիսի 13-ին նշանակվում է I վաշտի հրամանատար, իսկ հունիսի 16-ին հանձնում կապավորների խումբը:

1916 թ. օգոստոսի 19-ին նրան շնորհվում է պորուչիկի կոչում, դեկտեմբերի 20-ին՝ շտաբ-կապիտանի կոչում:

1917 թ. օգոստոսի 16-ից հոկտեմբերի 10-ը II գումարտակի ժամանակավոր հրամանատարն էր:

1917-ի դեկտեմբերի 2-ին Վ. Տեր-Առաքելյանը գործուղվում է հայկական 2-րդ հրաձգային բրիգադի շտաբ՝ հայ ազատագրական բանակի կազմում մասնակցում Սարդարապատի ճակատամարտին:

Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո ստանձնում է Կարսի ռազմաճակատի շտաբի պետի պաշտոնը: Տարիներ անց գնդապետ Ա. Մելիք-Փարսադանյանը կհիշի. «Խորին հարգանքի ու հիացմունքի զգացումով եմ հիշում Վահան Տեր-Առաքելյանին, ում մեջ համեստությունը զուգորդված էր վճռականությամբ, հոգու մեղմությունը՝ իրական քաջությամբ: Շրջապատի նկատմամբ դրսևորած անբասիր ազնվությամբ ու պարզությամբ, դատողությունների անկեղծությամբ և սկզբունքայնությամբ նա ձեռք էր բերել համընդհանուրի հարգանքը և մտերիմների ու ընկերների սերը: Նրա մասին առաջին անգամ տեղեկացա 1914-18 թթ. Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, կարդալով նրա անունը ռուսական բանակի ռազմական գործողությունների մասին «Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբի հաղորդագրություններից» մեկում: Այնտեղ տպված էր, որ պողպորուչիկ Տեր-Առաքելյանը արևմտյան ճակատում գրոհով գրավել է ստրատեգիական կարևորություն ունեցող բարձունքը և դրանով ապահովել ավբողջ օպերացիայի հաջողությունը:

Ես չեմ հիշում մեկ ուրիշ դեպք, որ այդ պատերազմի ժամանակ ռազմական տեղեկատվություններում հիշատակվեր որևէ մեկի անունը՝ առավել ևս մինչ այդ անհայտ հայ զինվորական սպայի:

Թուրքիայի կողմից Ղարսը գրավելուց 3 օր առաջ ծառայողական գործերով եղա բանակի շտաբում, որը տեղավորված էր բերդային ամրություններից մեկի մոտակայքում գտնվող շենքում: Այնտեղ ես ծանոթացա բերդի շտաբի պետ գնդապետ Տեր-Առաքելյանի հետ: Նկատելով

նրա կրծքին Գեորգիի սպիտակ շքանշանը, ես իսկույն կռահեցի, որ իմ առջև հերոս սպա է, ում ազգանունը կարդացել էին ռազմական գործողությունների հաղորդագրության մեջ և մտապահելով²¹:

Այսպիսով՝ մարտնչելով Արևմտյան (1914–1915) և Կովկասյան (1915–1917) ռազմաճակատներում՝ հասնելով գնդապետի աստիճանի, մարտական գործողություններում ցուցաբերած արիության համար, որպես խիզախ ու հմուտ հրամանատար, Վ. Տեր-Առաքելյանը պարգևատրվել է սր. Աննայի IV, III, II աստիճանի և սր. Ստանիսլավի III, II աստիճանի շքանշաններով, մարտական սրերով և պատվոգրերով:

1921-ից Վ. Տեր-Առաքելյանը բնակվել է Թիֆլիսում: Թիֆլիսում, Երևանում և Լենինականում կայացած համերգներին կատարել է Կոմիտասի, Ռ. Մելիքյանի և Սայաթ-Նովայի երգերը: Նշենք դրանցից մի քանիսը: Այսպես՝ 1922-ի մարտի 14-ին Վահան Տեր-Առաքելյանը մասնակցում է Թբիլիսիի պետական կոնսերվատորիայում տեղի ունեցած՝ Մարգիս Բարխուդարյանի և Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի ստեղծագործությունների համերգին²², ապրիլի 11-ին՝ Թբիլիսիի պետական կոնսերվատորիայի դահլիճում կայացած «Հայկական երգի երեկոյին»²³:

1923 թ. մարտի 26-ին Երևանում տեղի է ունենում Վահան Տեր-Առաքելյանի և դաշնակահարուհի Մարիամ Տիգրանյան–Տեր-Մարտիրոսյանի համերգը, որի ընթացքում հնչում են Ն. Տիգրանյանի, Ս. Բարխուդարյանի և Ալ. Սպենդիարյանի ստեղծագործությունները²⁴:

1926 թ. մարտի 28-ին երգիչը հանդես է գալիս Թբիլիսիի Հայարտանը տեղի ունեցած ժամանակակից հայկական երաժշտության երեկոյին²⁵, իսկ ապրիլի 30-ին նույն վայրում տեղի է ունենում Վահան Տեր-Առաքելյանի, դաշնակահարուհի Մարիամ Տիգրանյան–Տեր-Մարտիրոսյանի և Թբիլիսիի Հայարտան երգեցիկ խմբի (ղեկ.՝ Կ. Ջաքարյան և Վ. Տայան) համերգը²⁶:

Որպես մեներգիչ Վ. Տեր-Առաքելյանը Երևանի պետական կոնսերվատորիայի երգեցիկ խմբի (ղեկ.՝ Սպ. Մելիքյան) հետ 1927 թ. նոյեմբերի 13-ին և 16-ին հաջողությամբ հանդես է գալիս Մոսկվայում²⁷, իսկ

²¹ Ա. Մելիք - Փարսադանյան. Հուշերի մի քանի պատարիկ Վահան Տեր-Առաքելյանի մասին. – Վահան Տեր-Առաքելյան (նյութերի ժողովածու), էջ 170–172:

²² Ռ. Մազմանյան. Սովետահայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն (1920–1945), Երևան, 1979, էջ 15:

²³ Նույն տեղում, էջ 16:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 51:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 53:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 68:

նոյեմբերի 23–24-ին՝ Բաքվի Բունիաթգադեի անվան թատրոնում²⁸:

1928 թ. հունիսի 30-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած համերգին Վ. Տեր-Առաքելյանի, Հ. Տեր-Դավթյանի (դաշնամուր) և Ս. Օգանեզաշվիլիի (քամանչա) կատարմամբ հնչում են Ալ. Սպենդիարյանի, Կոմիտասի, Ռ. Մելիքյանի և Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունները²⁹: Երգիչն օգոստոսի 1-ին մասնակցում է Թբիլիսիի կառուցողների ակումբում տեղի ունեցած հայկական երաժշտության և պարերի երեկոյին³⁰:

Վ. Տեր-Առաքելյանը 1929 թ. մայիսի 5-ին մասնակցում է Լենինականի պետթատրոնում տեղի ունեցած հայկական ժողովրդական երգի երեկոյին³¹:

1931 թ. փետրվարի 12-ին Թբիլիսիի պետական կոնսերվատորիայի դահլիճում տեղի է ունենում Կոմիտասի ստեղծագործությունների նվիրված համերգ, որին մասնակցում է նաև Վ. Տեր-Առաքելյանը³²:

1935 թ. հունվարի 24-ին Թբիլիսիում կայացած երգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանի, դաշնակահար Հովսեփ Տեր-Դավթյանի և Հրանտ Պապաջանյանի համերգի ընթացքում հնչում են Մոցարտի, Շուբերտի, Ռ. Մելիքյանի, Ա. Սպենդիարյանի ստեղծագործությունները³³:

1936 թ. ապրիլի 4-ին Թբիլիսիի հայկական կուլտուրայի տանը, Ռոմանոս Մելիքյանի մահվան տարելիցին նվիրված հուշ-համերգին իր հուշերով հանդես է գալիս նաև Վահան Տեր-Առաքելյանը³⁴: Մայիսի 11–14-ը ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհին կից արվեստի վարչության նախաձեռնությամբ՝ երաժշտական կուլտուրայի զարգացման հարցերին նվիրված խորհրդակցության ժամանակ, որտեղ հայկական ժողովրդական լավագույն երգերի հավաքման, մշակման, հրատարակման և ուսուցման խնդիրների մասին զեկուցումներով հանդես են գալիս Ռ. Թերլեմեզյանն ու Ա. Քոչարյանը, Վ. Տեր-Առաքելյանը մասնակցում է մտքերի փոխանակությանը³⁵:

Վ. Տեր-Առաքելյանը զբաղվել է գրական և թարգմանական գործունեությամբ: Գրական ժառանգությունը ներառում է նրա ռազմական հուշագրությունը՝ հայերեն օրագրությունն ու ռուսերեն հիշողությունները, Կոմիտասի, Հովհ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի մասին հուշերը, հողվածները ժամանակի թատերական և երաժշտական կյանքի

²⁸ Նույն տեղում, էջ 69:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 80:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 81:

³¹ Նույն տեղում, էջ 89:

³² Նույն տեղում, էջ 104:

³³ Նույն տեղում, էջ 138:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 159:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 161:

վերաբերյալ ու նամականին: Գրական ժառանգության գողտրիկ մասն են նրա արձակ էջերը («Մի գիշեր Սևանում», «Ինչ չգիտեին աստվածները», «Կնոջ ծագումը», ասույթները) և բանաստեղծությունները («Մայրենի լեզու», «Հովհաննես Հովհաննիսյանին», «Ժողովրդական մոտիվներ» և այլն): Արժեքավոր է նաև Վ. Տեր-Առաքելյանի թարգմանական ժառանգությունը. նա թարգմանել է Լ. Տոլստոյի «Աննա Կարենինան», Յա. Հաշեկի «Քաջ զինվոր Շվեյկի արկածները համաշխարհային պատերազմի ժամանակ» և այլն, Ա. Ս. Պուշկինի («Մարգարե», «Կյանքի սայլը», «Անչար», «Միբիբ, դեկաբրիստներին», «Я Вас люблю» և այլն, բոլորը՝ 1936 թ. մարտ-ապրիլ) և Մ. Գորկու բանաստեղծությունները:

Ցավոք, երգչի բազմաթիվ կատարումներից պահպանվել են մի քանիսը, որոնցից ինը գտնվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ձայնադարանում. 1927 թ. սեպտեմբերին գիտարշավի ընթացքում Քրիստափոր Քուշնարյանը ձայնագրել է Վահան Տեր-Առաքելյանի կատարմամբ Սայաթ-Նովայի «Ինչ կոնիմ հեքիմն» և «Մե խոսկ ունիմ» երգերը, երկու հատված աշուղական սիրավեպերից, «Արագ կուգաս Բինգյուլեն» քնարական երգը, «Ելա երթիս» պարերգը, «Բուդու գյալիտ» թուրքերեն երգը, ինչպես նաև մեկ քրդական սիրերգի կատարումը սուլելով:

Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Ավետիք Բսահակյանը հարցրել է Վահան Տեր-Առաքելյանին, թե նա, ի վերջո, որ ճյուղն է նախընտրելու՝ գրականությունը, թե՞ երաժշտությունը: «Օպերան, – պատասխանել է Տեր-Առաքելյանը: Դա նրա երազն էր, որը սակայն այդպես էլ չիրականացավ»³⁶:

Չիրականացավ, քանզի նրա ճակատագիրն այդպես տնօրինեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի պատճառով հայ բեմը կորցրեց իր մեծ տենորին:

ПЕВЕЦ-ПОЛКОВНИК ВААН ТЕР-АРАКЕЛЯН

АННА АСАТРЯН

Резюме

Известный армянский певец, военный деятель, писатель и переводчик Ваан Тер-Аракелян (1883–1941) учился в Эчмиадзинской духовной семинарии. Любимый ученик Комитаса, талантливый тенор по окончании семинарии остается преподавать там в течение года. В 1909 г. пос-

³⁶ Գ. Հ ա ղ ո թ յ ո լ ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 164:

тупает в Петербургскую консерваторию, учебу в которой совмещает с певческой карьерой: в Мариинском театре и в хоре армянской церкви в Петербурге. Начавшаяся Первая мировая война резко меняет судьбу В. Тер-Аракеляна. Не успев окончить консерваторию, он призывается в армию, воюет на Западном (1914–1915) и Кавказском (1915–1917) фронтах, дослуживается до звания полковника, награждается орденами. Второго декабря 1917 г. командирован в штаб Армянской 2-й стрелковой бригады, принимает участие в Сардарapatской битве, назначается на должность начальника штаба Карсского фронта.

Из многочисленных исполнений певца в звукозаписи до нас дошли лишь несколько; девять из них хранятся в фонотеке Института искусств НАН РА.

SINGER-COLONEL VAHAN TER-ARAKELYAN

ANNA ASATRYAN

Summary

Armenian singer, military figure, author and translator Vahan Ter-Arakelyan (1883–1941), graduated from the theological seminary in Etchmiatzin. Komitas' favourite pupil and talented tenor V. Ter-Arakelyan stays in the seminary as a teacher for a year. In 1909 he enters the St. Petersburg Conservatory, combining the education with the career as a singer at the Mariinsky theatre and in the choir of the Armenian Church in Petersburg. World War I has had a critical impact on V. Ter-Arakelyan's fate. The undergraduate V. Ter-Arakelyan got drafted, participated in military operations on the Western (1914–1915) and Caucasian (1915–1917) fronts, reached the rank of the colonel, was awarded decorations. On December 2, 1917 was seconded to the Headquarters of the 2nd Armenian Infantry Brigade, took part in the Battle of Sardarapat, was appointed to the position of the Chief-of-Staff of the Kars front.

We are sorry to state that only a few of the numerous recorded performances of the singer are now extant, yet luckily, nine of them are kept at the record library of the Institute of Arts, NAS RA.